

BATI ANADOLU'DA PAMUKÇULUĞUN KOOPERATİFLEŞME SÜRECİ

Abdullah MARTAL

Üretim ve ticaret boyutlarıyla geniş bir kitlenin uğraş alanı ve geçim kaynağı olan pamuk, hem tarımsal faaliyetler açısından hem de dokuma sanayi, bitkisel yağ sanayi ve yan ürünleriyle kimya sanayi açısından, ülke ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle, üretim bakımından Türkiye'nin Çukurova'dan sonra ikinci büyük alanı olan Ege Bölgesi'nde, pamuk tarımındaki gelişme ve kooperatifleşme sürecinin, Pamuk Birliğinin oluşum ve faaliyetlerinin incelenmesi, bu alandaki global yaklaşımlara ışık tutmak açısından değer taşımaktadır.

Osmanlı toplumunda pamuklu dokumaların geniş bir kullanım alanı oluşturması, pamuk tarımında iç tüketimi karşılayacak ve bir ölçüde ihracat olanağı ve ribilecek düzeyde üretim potansiyeli sağlamıştı. Özellikle 17. yüzyılın ilk çeyreğinde, pamuğun, ihracı yasaklanan mallar kapsamında çıkarılmasıyla, Ege Bölgesinde pamuk ekim alanları genişlemeye ve susam ekilen yerlerde pamuk tarımı yapılmaya başlandı. İzmir'in 17. yüzyıldan başlayarak önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmesinde, bu süreçte gerçekleşen pamuk ihracatındaki gelişmelerin büyük katkısı oldu.

18. yüzyılın ikinci yarısında, buhar gücünün makinelere uygulanmasıyla başlayan süreçte, Kuzey-Batı Avrupa'da gerçekleşen hızlı dönüşüm Osmanlı ekonomisini de derinden etkiledi. Özellikle pamuklu dokuma sektöründe dış alım ve dış satım dengeleri tamamen tersine döndü. 1827-1850 sürecinde Osmanlı devletinin İngiltere'den gerçekleştirdiği 9 katlık ithalat artışının % 75'ini pamuklu dokumalar oluşturuyordu. Diğer el sanatlarıyla birlikte yerli dokuma sanayiinin de ağır darbeler yediği 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisinin uydusu durumuna düşmesi, pamuklu gereksiniminin büyük bölümünü dışardan alıp, ham pamuk satar hale gelmesiyle ilgiliydi.¹

1 H. Inalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere", *ODTÜ Gelişme Dergisi* 1979/80 Özel Sayısı, Ankara 1981, s. 54.

Osmanlı İmparatorluğuyla olan ekonomik ilişkilerinde, pamuk ve pamuklu ticareti alanında adeta bir monopol oluşturan İngilizler, hammadde yönünden yalnız Amerika pamuğuna bağımlı olmamak düşüncesiyle, 19. yüzyıl ortalarından itibaren Batı Anadolu'da pamuk tarımını geliştirmeye ve yaygınlaştırmaya yönelik bir siyaset izlediler. Bu amaçla kurdukları şirketler ve çeşitli yatırımlar yanında, Osmanlı yönetimini de etkileyerek, bu yöndeki girişim ve çabalara destek sağladılar. Amerika İç Savaşının başladığı yıl Osmanlı yönetimi :

- Amerika'dan iyi cins pamuk tohumu getirilmesi
- Pamuk yetiştirilen yörelerde kara ve demiryolu ulaşımının sağlanması
- Pamuktan öşr yerine dönüm başına vergi alınması
- Pamuk ekilen yerlerden 5 yıl arazi vergisi alınmaması yolunda kararlar aldı.²

Böylece, İngilizlerin Amerika İç Savaşı'nın yol açtığı olumsuzluklar nedeniyle Batı Anadolu'ya yönelik pamuk üretimini yaygınlaştırma çabaları amacına ulaşırken, aynı zamanda Bölge'de pamuk ihracatının gerektirdiği geniş bir ticaret ağı oluştu. Türklere ve Rumlara ait ilkel çırçır makinelerinde yürütülen pamuk temizleme ve balyalama işlerinin, fiyat artışlarına rağmen yetersiz kalması üzerine, Batı Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yeni çırçır fabrikaları ve hidrolik presleme tesisleri kurulmaya başlandı. Çırçır fabrikalarında temizlenen ve balyalanan pamuk, ihracat için İzmir'e gönderiliyor, üretim yaygınlaştıkça dış pazara olan bağımlılık da o ölçüde artıyordu.

Yabancıların gayr-i menkul edinmelerine olanak veren 1867 tarihli Arazi Kanunu sayesinde Batı Anadolu'da, özellikle demiryolu hatları boyunca, geniş topraklar satın alan ve büyük çiftlikler kuran İngilizler, pamuğun yetişmesinden temizlenmesine, balyalanmasından ihracatına kadar tam anlamıyla piyasaya egemen oldular. Zenci köle ticaretinin önlenmesi yolunda 1847 yılından itibaren çeşitli yasaknameler çıkarılmasına karşın, Osmanlılarda plantasyon köleliğinin en belirgin uygulamaları da, aynı süreçte bu bölgede görüldü. Anılan dönemde Batı Anadolu'daki pamuk çiftliklerinde, Afrika'dan getirilen 30.000 civarında zenci köle çalıştırılıyordu.³

Günümüzde, özellikle Torbalı, Söke, Tire, Akhisar yörelerinde bu insanların soyundan gelen çok sayıda yerleşim birimi bulunmakta ve bunların çoğu Tarış Pamuk Birliği üretici ortağı olarak varlıklarını sürdürmektedirler.

2 Başbakanlık Arşivi, İradé, Meclis-i Vâlâ, 23774. Ca 1281.

3 O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1977, s. 111.

1870'lerde, İzmir'den gerçekleşen dış ticarete, ihracatta pamuk, ithalatta pamuk birliği ve pamuklu kumaşlar en büyük paya sahipti (%27-%25). Avrupa'ya okkası 8-10 kuruşa satılan pamuk, oradaki fabrikalarda iplik haline getirildikten sonra 40-50 kuruşa geri alınıyordu. Avrupa'ya saf pamuk satımı ve işlenmiş pamuk ürünü alımından oluşan bu ticareten doğan kayıplar, iplik fabrikaları kurulmasını gündeme getirdi.⁴ 1876'da İzmir'in Halkapınar semtinde kurulması planlanan iplik fabrikasının imtiyaz sözleşmesinde, bundan böyle Osmanlı topraklarında bulunan ve daha sonra kurulacak olan bütün iplik fabrikaları ürünlerinin iç ve dış gümrüklerden muaf tutulacağı hükmü de yer aldı.⁵ Basında da ithalatın azaltılması için bu tür girişimlerin desteklenmesi ve çoğaltılması yolunda yorumlar yapıldı.⁶

Bu gelişmeler sonucu, 1880'lerden Birinci Dünya Savaşına kadar uzanan süreçte, Ege Bölgesinin pamuk üretiminde belirgin bir değişim gözlenmezken (1888'de 42.000, 1912'de 45.000 balya), ihracatta pamuğun, ithalatta pamuk ipliğinin payında düşme oldu. Bununla birlikte, 1820'lerde pamuklu dokuma alanında kendi kendine yeterli bir düzeyde olan Osmanlı ekonomisi, 1910'lara gelindiğinde, pamuk tarımındaki gelişmelere ve üretim artışına karşın, pamuklu tüketiminin % 80'ini ithal etmekteydi. Anılan süreçte ithal malı pamuklu kumaş ve pamuk ipliği miktarı yüz kat, kişi başına pamuklu tekstil ithalatı da 50 kat artmıştı.⁷

19. yüzyılın sonlarında, İzmir, Aydın, Manisa, Muğla ve Denizli sancaklarından oluşan Aydın Vilayeti'nin yıllık pamuk üretim ortalaması 30.000 balya civarındaydı. Dünya üretimi içinde önemsiz görünen bu miktar, Osmanlı ekonomisi için önemli bir gelir kaynağıydı. 1901'de İzmir Ticaret Odası tarafından vilayetin her yanına gönderilen genelgelerin pamuk tarımını teşvik ve özendirilmesiyle, üretim 40.000 balyayı aştı. O yıl, Ege Bölgesindeki üretim artışına karşın, Amerika pamuğunda azalma olması fiyatların oldukça yükselmesini ve pamukla ilgili işlem hacminin genişlemesini sağladı. İzmir Ticaret Odası istatistiklerine göre İzmir'den pamuk ihraç edilen ülkeler ; İspanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Yunanistan, İngiltere, İtalya, Bulgaristan, Rusya, Hollanda, Belçika, Almanya ve Romanya idi.⁸

Pamuk fiyatları yükselmekte birlikte, anılan süreçte pamuk üzerine oynanan oyunların ve spekülasyonların yaygınlaşması nedeniyle üretici umduğunu bulamıyor ve

4. Başbakanlık Arşivi, İrade, Meclis-i Mahsus, 2474, 17 L 1293.

5. *Düştur, Tertib-i Evvel*, C.IV, ss. 452-453.

6. *İzmir Gazetesi*, 5 Nisan 1877.

7. Ş. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara 1984, ss. 114-125.

8. C. Sami-Hüsni, *Nevsal-i İktisad*, İzmir 1323, s. 277.

çoğu kez hüsrana uğruyordu. 1900'lü yıllarda İzmir'de, dünya pamuk piyasasına egemen olan New-york ve Liverpool pamuk borsalarında oynamak moda haline gelmişti. Ancak, bu borsalarda pamuk alıp satan yüzlerce İzmir'li simsar, bilgi ve deneyim yetersizlikleri nedeniyle genellikle kaybediyorlar ve kayıplarını üreticiye yansıtıyorlardı. Örneğin, İzmir'in en ünlü pamuk spekülâtorlerinden Seville, üreticinin sırtından bir kaç milyon dolar kazanmasına karşın, dış borsalarda oynadığı kumarlar sonucu 1901'de iflasa sürüklendi.⁹

Bu şekilde, pamuk simsarlarının ve spekülâtorlerinin çevirdiği oyunlar karşısında çaresiz kalan pamuk üreticileri, incircilerin 1912'de bir kooperatif çatısı altında örgütlenmelerine karşın, uzun bir süre kendi birliklerini kuramadılar. Kanımca bu durumun birbirine bağlı olan başlıca nedenleri şuydu :

1- Pamuk, incir gibi yalnız Batı Anadolu'ya özgü bir ürün olmayıp, Mısır, Çin, Hindistan, Rusya, Brezilya gibi dünyanın birçok yerinde üretilebilmekteydi. dolayısıyla Batı Anadolu pamuğu dış piyasaları etkileyebilecek düzeyde değildi.

2- Batı Anadolu pamuk piyasasında uzun süre yabancılar egemen olmuştu,

3- Pamuk piyasasının oluşumu büyük ölçüde Amerika ve İngiltere borsalarınca belirleniyordu.

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra pamuk tarımına ve pamuklu sanayiine daha çok değer vermeye başlandı. 1924 ve 1925 yıllarında Adana'da yapılan 1. ve 2. Pamuk Kongrelerinde, yeni pamuk cinsleri getirilmesi, deneme ve ıslah istasyonları kurulması, tohum üretme çiftlikleri açılması, pamukların standartlaştırılması, ihracat işlerinin düzenlenmesi gibi konular üzerinde duruldu. Dönemin Ticaret Bakanı Ali Cenani Bey, 2. Pamuk Kongresi'ni açış konuşmasında; Türkiye'nin 1913'te 274.039 balya olan pamuk üretiminin savaş yıllarında çok gerilediğini, 1913'te Adana yöresinde 135.000 balya, İzmir yöresinde 60.000 balya pamuk elde edilirken, 1916'da Adana'nın 60.000, İzmir'in ise 6.000 balyaya kadar düştüğünü, üretimin tekrar savaş öncesi düzeyine yükseltilmesi ve dünya üretiminde önemli bir yere gelebilmesi için gereken herşeyin yapılacağını belirtti.¹⁰

Atatürk döneminde, her alanda olduğu gibi bu konuda da gösterilen ilgi ve duyarlılık sayesinde, bir yandan yeni dokuma fabrikaları kurulurken, bir yandan da Ameri-

⁹ Sami-Hüsnü, a.g.e., s. 281.

¹⁰ A. Küey, *Borsa Ansiklopedisi*, İzmir 1987, s. 137.

ka'dan yeni pamuk türleri getirildi, deneme çiftlikleri kuruldu, öğretim amacıyla yurt dışına elemanlar gönderildi, tohumluk ve pamuk tarımına gerekli araçlar için gümrük muafiyetleri tanındı ve pamuğu koruyucu yasalar çıkarıldı. 1924'te Adana, 1934'te Nazilli Pamuk Araştırma Enstitüleri kuruldu. 1926'da 2903 sayılı Pamuk Islahı Kanunu, 1934'te 2582 sayılı ıslahlanmış pamuk tohumu üretilmesiyle ilgili kanun yürürlüğe girdi. Pamuk yetiştirme tekniğiyle ilgili araştırmalara hız verildi. Pamuk yetiştirilen bölgelerde sulama kanalları açıldı ve arazi ıslah çalışmaları yapıldı.¹¹

Bu tür düzenlemeler ve çalışmalar sonucu pamuk üretiminde büyük gelişmeler sağlandı. 1932'de 20.000 ton civarında olan Türkiye'nin pamuk üretimi 1937'de üç kat-tan fazla bir artışla 65.000 tona ulaşırken, 1930'da 7.000 ton olan Ege Bölgesi pamuk rekoltesi, 10 yıllık bir süreçte 6 kattan fazla artarak 1940/41 işyılında 44.000 tona yükseldi. Bu artışta, kooperatifçiliğin ve üreticilerin kooperatif yoluyla örgütlenmeye başlamalarının da önemli rolü bulunuyordu.

1939/40 işyılına kadar "*İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği*" içinde yan ürün olarak işlem gören pamuk, bu tarihten itibaren baş ürünler arasına alındı. 1937'de Nazilli, 1940'da Aydın, Koçarlı, Tepeköy, Dalama, Sarayköy, Söke, 1941'de Selçuk ve Bayındır, 1942'de Tire, 1947'de Yenipazar Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri kuruldu. Bu 11 kooperatifin yanında, 1949'da kurulan 18 kooperatifin de (Ki bunlar ; Ahmetli, Akhisar, Alaşehir, Atça, Bozdoğan, Çobanisa, Germencik, İncirliova, Kınık, Köşk, Manisa, Menemen, Ödemiş, Salihli, Saruhanlı, Sultanhisar, Turgutlu, Umurlu kooperatifleridir.) katılımıyla, 7.5.1949 tarihinde 2834 sayılı yasa çerçevesinde "*İzmir Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği*" oluşturuldu.

1949/50 işyılında, 29 kooperatifi ve buna bağlı 17.163 üretici ortağı bulunan Pamuk Birliği, kısa sürede gelişerek, 1953/54 işyılında kooperatif sayısını 41'e, ortak sayısını 33.175'e yükseltmeyi başardı. Bugün 54 kooperatifine bağlı 57.589 ortağı bulunan Pamuk Birliğinin, kuruluşundan günümüze kadar uzanan süreçte, 1981/ 1985 döneminde olduğu gibi zaman zaman görülen duraksama ve gerilemelere karşın, Ege Bölgesinde gerek ekilen alan, gerekse sağlanan verim açısından önemli bir gelişmenin gerçekleşmesi, kooperatifçiliğin benimsendiğini, kooperatif-ortak ilişkilerinin sağlam temellere dayandığını göstermektedir. 1949/50 işyılında 90.000 ton olan Ege Bölgesi küllü pamuk rekoltesi, Anılan bölge 1955/56'da 221.000, 1966/67'de 403.000, 1974/75'te 598.000, 1991/92'de 660.000 tona ulaşmıştır. 1955'de 177.000 hektarla Türkiye pamuk

11 M. Aydemir, *Pamuk*, İzmir 1982, s. 7.

ekim alanlarının % 28'ini oluştururken, 1991'de bu oran, 260.000 hektarla % 40'a yükselmiştir. 1955'de 383 kg/ha olan lif verimi, 1991'de üç katlık bir artışla 1102 kg/ha'ya ulaşarak, dünya ortalamasının 2 kat üzerine çıkmıştır.¹²

Bu olumlu gelişmelerin sağlanmasında ve özellikle 1974/75 işyılında bölge rekoltesinin rekor bir düzeyde gerçekleşmesinde büyük katkıları olan Tarış Pamuk Birliği'ne, 1975 yılında, "*Institut International de Promotion et de Prestige*" adlı kuruluş tarafından, "*Geniş bir faaliyet sahası, inkar edilmez bir güç ve hizmet arzeden bir teşekkül olarak zirai metodların ıslah edilmesinde, ürünlerin seçiminde iç ve dış piyasalarda pazarlama imkanlarının geliştirilmesinde, böylece ekonomik gelişmelerin ana amaçlarına ulaşmalarında son derece etken bir rol oynadığı*" gerekçesiyle, "*Enternasyonal Gelişme Ödülü*" verildi.¹³

Günümüzde, Türkiye'nin, pamuk üretimi, pamuk ihracat ve pamuk tüketimi açısından dünyanın ilk 10 ülkesi arasında yer almasında, lif verimi bakımından dünyada 3. olmasında (Avustralya ve Meksika'nın arkasından), Ege Bölgesi'nin payı % 35-40 civarındadır. Ege Bölgesi'ndeki 250-270 bin hektarlık pamuk ekiminin 140-150 bin hektarlık bölümü Tarış ortaklarınca yapılmakta ve bölgede üretilen kütlü pamuğun yaklaşık % 23'ü (ki bu oran son 10 yılın ortalamasıdır), Pamuk Birliği tarafından satın alınmaktadır.

Pamuk Birliği, kooperatif ve ortak sayısıyla, bağlı işletmeleri ve sanayi kuruluşlarıyla, diğer birliklere göre % 80'e varan katılım oranıyla, Tarış'ın en büyük birliğidir. Bütün bu özellikleriyle, yalnız Tarış yada Ege Bölgesi içinde değil, aynı zamanda Türkiye'nin tarım ve ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle, Pamuk Birliği'nin yerine getirdiği ve getirmek zorunda olduğu yükümlülükler, üreticinin güvencesi olacağı gibi, yurt ekonomisine de büyük katkı sağlayacaktır.

Bununla birlikte, son yıllarda Salihli gibi bazı yörelerde, pamuk ekim alanlarının daralmaya başlaması, pamuk tarımından tatmin olmayan üreticinin meyveciliğe yönelmesi, üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Bir başka sorun da, ortak teslimatının ortak taahhüdüne oranında ve bölge rekoltesine göre birlik alım oranlarında görülen dalgalanmalardır. Birliğin kuruluşundan günümüze kadar uzanan süreç incelendiğinde, gerek birlik alımları açısından, gerekse teslimatın taahhüde oranı açısından en parlak dönemin 1970/1980 sürecinde tarımsal girdilerin göz önüne alındığı devlet ağırlıklı politikaların

12 Pamuk Birliği Yönetim Kurulu ve Genel Kurul Karar Defterleri.

13 Pamuk Yönetim Kurulu Karar Defteri, 18.6.1975.

uygulandığı dönem olduğu görülür. Öyle ki, 1974/75 işyılında, bölge rekoltesine göre birlik alım oranının % 73'e, teslimatın taahhüde oranının % 95'e kadar yükseldiği gözlenir. Buna karşılık, 80'li yıllarda izlenen liberal siyasetler sonucu bu oranlar hızla düşmüş, 1983/84 işyılında birlik alımları % 8, teslimatın taahhüde oranı % 10 düzeyine kadar inerek, kooperatif-ortak ilişkileri en kötü yıllarını yaşamıştır. Anılan oranlarda son üç yılda gözlenen yükselme eğilimi, bu ilişkilerin tekrar düzelmesinin işareti olarak yorumlanabilir.

Son olarak ilginç bir durumu vurgulamak istiyorum. 1960/61, 1970/71 ve 1980/81 işyılı gerek birlik alımları, gerekse ortak sayısındaki azalmalar açısından, Pamuk Birliğinin en olumsuz yılları olmuştur. Bir başka deyişle, askeri darbelerin yapıldığı yıllarda üretici sorumluluğunu yerine getirmemiş, üretim düşmüş, kooperatifçilik sarsıntıya uğramıştır. Bu durum, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.